JETIR.ORG ISSN: 2349-5162 | ESTD Year : 2014 | Monthly Issue
JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH (JETIR)
An International Scholarly Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

शैक्षणिक ग्रंथालयाच्या वापरकर्त्यांसाठी डिजिटल ग्रंथालयाचे महत्त्व आणि सेवांचा उपयोग: एक अभ्यास

सरोजा सूर्यकांत पाटील
संशोधक
ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

डॉ.अनुजा अनंतराव कास्तीकर*
संशोधन मार्गदर्शक तथा ग्रंथपाल
स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड

सार (ABSTRACT)

डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील सर्व प्रकारचे साहित्य जसे पुस्तके, मासिके, ऑडिओ रेकॉर्डिंग, व्हिडिओ रेकॉर्डिंग आणि इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने प्रवेश करण्यायोग्य इतर साहित्य यासारख्या डिजिटल वस्तूंचा संग्रह म्हणजे डिजिटल ग्रंथालय होय. पारंपारिक ग्रंथालयांना माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे (ICT) पारंपारिक ग्रंथालयातून माहितीचा वाढता ओघ बघून डिजिटल ग्रंथालयात बदलण्यास भाग पाडले आहे. लायब्ररींनी ऑटोमेशन, डिजिटल लायब्ररी, ओपन सोर्स मॅनेजमेंट आणि संस्थात्मक रिपॉझिटरीजमध्ये बदल केला आहे. आणि इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात माहितीचे कार्य, संग्रहण, आयोजन ह्या प्रक्रिया करणे व तंत्रज्ञान क्रांती इ .या पेपरमध्ये शैक्षणिक ग्रंथालयाच्या वापरकर्त्यांसाठी डिजिटल लायब्ररीचा / ग्रंथालयचा अर्थ आणि व्याख्या, सेवा, डिजिटल लायब्ररी, डिजिटल- संसाधनांची गरज आणि महत्त्व यावर चर्चा केली आहे.

कळ शब्द (Keywords): डिजिटल लायब्ररी महत्त्व , आणि गरज

डिजिटल लायब्ररीची व्याख्या :

डिजिटल लायब्ररीचा अर्थ अनेक लेखक, संशोधक आणि संस्थांनी डिजिटल लायब्ररी परिभाषित करण्याचा प्रयत्न केला जे त्यांचे मूळ स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये प्रतिबिंबित करतात. काही लेखकांच्या व्याख्या खाली दिल्या आहेत.

1)“डिजिटल लायब्ररी हेआयोजित केलेल्या इलेक्ट्रॉनिक फॉर्म मधील साहित्याचा संग्रह आहे”

2) According to - William Arms

"An informal definition of a digital library is a managed collection of information, with associated services, where the information is stored in digital formats and accessible over a network. A crucial part of this

definition is that the information is managed. A stream of data sent to earth from a satellite is not a library. The same data, when organized systematically, becomes a digital library collection."

3)IFLA/UNESCO Manifesto stated that "A digital library is an online collection of digital objects, of assured quality, that are created or collected and managed according to internationally accepted principles for collection development and made accessible in a coherent and sustainable manner, supported by services necessary to allow users to retrieve and exploit the resources."

प्रस्तावना: (INTRODUCTION)

कोरोना रोग संसर्ग कालावधीत सगळे जग ठप्प झाले होते त्या दोन वर्षांपासून ऑनलाईन कामांना महत्व प्राप्त झाले आहे. आजच्या काळात डिजिटल सेवांना खूप महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. शिक्षक, विद्यार्थी संशोधक, संगणक तज्ञ ,वैज्ञानिक, सांखिकी तज्ञ,अर्थशास्त्री, यांना ग्रंथालयाचा वापर आवश्यक झाला आहे .ग्रंथालयाचे स्वरूप वेगाने बदलत आहे दिवसेंदिवस नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण सुरू आहे . माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर ही त्यामुळे आवश्यक बाब बनली आहे. डिजिटल लायब्ररी शक्य ते सर्व प्रदान करते. इतिहासातील नोंदींनुसार अश्मयुगातील काळापासून आत्तापर्यंत संदेश ,लेख इत्यादी साहित्य निर्मितीसाठी माती, दगड, भोजपत्र, ताम्रपत्र, कापड, झाडाची पाने, कागद व आजकाल डिजिटल माध्यमाचा वापर करण्यात आला. आता त्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक डिजिटल तंत्रज्ञान यांच्याद्वारे इंटरनेट या अदृश्य माध्यमाचा वापर करण्यात येत आहे.

नवीन तंत्रज्ञानाने ग्रंथालयासाठी अनेक संधी तसेच अनेक आव्हाने निर्माण केली आहेत .तसेच ग्रंथालयाची कार्यप्रणाली तसेच परिणामकारकता यामध्ये आमूलाग्र बदल घडून आला आहे. व ग्रंथालयातील माहितीचे स्रोत , माहितीची साठवण,त्यांचे वर्गीकरण ,ग्रंथालय सेवा या सर्वांच्या परिभाषा बदलून टाकल्या आहेत. अशा प्रकारे साठवलेली माहिती इलेक्ट्रॉनिक डिस्प्ले द्वारे वाचनीय असते. डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये संगणक,स्कॅनर,इलेक्ट्रॉनिक प्रिंटर,इंटरनेट व आवश्यक आधुनिक उपकरणे व सॉफ्टवेअर यांची उपलब्धता असणे आवश्यक आहे.अशा या माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेमुळे डिजिटल ग्रंथालय हा एक क्रांतिकारक बदल घडून आला आहे.

डिजिटल लायब्ररी / ग्रंथालय

डिजिटल ग्रंथालय मल्टीमीडिया आणि इतर प्रकारच्या संसाधनांचे संघटित संकलन आहे .डिजिटल ग्रंथालय किंवा ई-लायब्ररी हा डिजिटल संसाधनांचा संग्रह आहे. जो इंटरनेटद्वारे वापरकर्त्यांसाठी प्रवेश योग्य आहे. या संसाधनांमध्ये पुस्तके, लेख, जर्नल्स, शोधनिबंध, मल्टीमीडिया साहित्य आणि इतर प्रकारच्या सामग्रीचा समावेश असू शकतो .डिजिटल लायब्ररीचा उद्देश वापरकर्त्यांना, सर्वोत्कृष्ट सेवा प्रदान करणे हा आहे .प्राथमिक शाळांपासून ते उच्च शिक्षण पर्यंत कोठूनही आणि कोणत्याही वेळी माहितीच्या विस्तृत श्रेणीमध्ये सहज आणि सोयीस्कर प्रवेश प्रदान करणे हा आहे .डिजिटल- लायब्ररीचा खर्च परवडण्यासारखा असतो. जागा-बचत आणि जलद कार्यक्षमतेने माहिती शोधण्याची आणि पुनर्प्राप्त करण्याची क्षमता यासारखे फायदे देखील आहेत . ते विशेषतः

विद्यार्थी, संशोधक आणि व्यावसायिकांसाठी उपयुक्त आहेत ज्यांना त्यांच्या कामासाठी अद्यावत माहिती आणि संसाधनांमध्ये प्रवेश आवश्यक आहे .त्यांच्यासाठी डिजिटल लायब्ररी एक वरदानच ठरत आहे.

डिजिटल ग्रंथालयद्वारे देण्यात येण्याऱ्या सेवा खालील प्रमाणे आहे.

- अतर्गत प्रकाशित वृत्तपत्रे, अहवाल
- मोबाइल लायब्ररी (एम-लायब्ररी)
- ऑनलाइन पब्लिक ऍक्सेस कॅटलॉग (OPAC)
- ई- साहित्य वितरण सेवा (EDDS)
- माहितीचा निवडक प्रसार (SDI)
- वर्तमान जागरूकता सेवा (CAS)
- वर्तमान जागरूकता बुलेटिन्स,
- बाह्यरित्या खरेदी केलेले डेटाबेस
- सीडी-रॉम डेटाबेस
- रिमोटद्वारे देण्यात येण्याऱ्या माहिती सेवा

डिजिटल ग्रंथालयचे महत्त्व

डिजिटल ग्रंथालय म्हणजेच इलेक्ट्रॉनिक लायब्ररी म्हणजेच अंकीय ग्रंथालय यामध्ये विविध प्रकारची माहिती ज्ञान साहित्य ग्रंथ हे डिजिटल प्रकारांमध्ये म्हणजेच इलेक्ट्रॉनिक प्रकारांमध्ये सांकेतिक संगणकीय भाषेमध्ये संग्रहीत केले जाते. आणि डिजिटल लायब्ररी संकल्पना वेगवेगळ्या पैलूंचा सारांश देतात म्हणून डिजिटल लायब्ररी सोप्या व्याख्येमध्ये स्पष्ट केले जाऊ शकत नाही.डिजिटल लायब्ररीद्वारे देण्यात येण्याऱ्या सेवा ग्रंथालयाच्या सदस्यांना साहित्य संग्रह आयोजित करण्यात किंवा त्यांना अधिक व्यापकपणे उपलब्ध करून देण्यासाठी अनेक सेवा प्रदान करते.

• ऑनलाइन मंच, चॅट रूम आणि इतर परस्परसंवादी साधनांचा वापर करून, वापरकर्ते एकमेकांशी कनेक्ट होऊ शकतात, कल्पना सामायिक करू शकतात आणि अर्थपूर्ण चर्चा करू शकतात, ज्यामुळे त्यांचा शिकण्याचा अनुभव वाढतो .डिजिटल लायब्ररी सहयोग, चर्चा आणि संसाधनांची देवाणघेवाण सुलभ करून वापरकर्त्यां मधील संवाद,परस्परसंवाद सुधारतो.

• वापरकर्त्यांना त्यांच्या स्वत :च्या गतीने आणि सोयीनुसार अभ्यास करणे किंवा संशोधन करणे सोपे करते. डिजिटल लायब्ररींना कोणतीही निश्चित किंवा कठोर वेळ मर्यादा नसते.ज्यामुळे वापरकर्त्यांना कोणत्याही वेळी आणि कोणत्याही स्थानावरून ई- संसाधनांमध्ये प्रवेश करता येतो .ही लवचिकता डिजिटल लायब्ररीं मध्ये आहे .

• डिजिटल लायब्ररी ही प्रवेशयोग्यता वापरकर्त्यांना भौतिक लायब्ररींना भेट देण्याची गरज दूर करते, त्यांचा वेळ आणि श्रम वाचवते आणि त्यांच्याकडे कुठूनही आणि कोणत्याही वेळी मोठ्या प्रमाणात डिजिटल संसाधनांमध्ये

प्रवेश करता येतो .डिजिटल लायब्ररी वापरकर्त्यांसाठी सहज उपलब्ध आहेत.कारण ते त्यांच्या वैयक्तिक उपकरणांचा वापर करून ई -संसाधनांमध्ये प्रवेश करू शकतात आणी ते सहज उपलब्ध आहे.

• दुर्मिळ किंवा नाजूक सामग्रीचे डिजिटायझेशन करून, डिजिटल लायब्ररी हे सुनिश्चित करतात की ही संसाधने जगभरातील संशोधक आणि विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध आहेत.अशा प्रकारे सांस्कृतिक वारसा आणि बौद्धिक संपत्ती जतन करण्यात योगदान देतात. भविष्यातील पिढ्यांसाठी संसाधने आणि ज्ञान जतन करण्यात डिजिटल ग्रंथालये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात .

• आजकाल बरेच प्रकाशक डिजिटल लायब्ररींना वाचकांसाठी pay-as-you-read model वर आधारित नवीन आवृत्त्या आणि मासिके उपलब्ध करून देतात. म्हणूनच, डिजिटल लायब्ररी नवीन, प्रकाशनांमध्ये प्रवेश प्रदान करून वाचकांना गुंतवून ठेवण्यास मदत करतात. अद्यावत माहिती डिजिटल लायब्ररी उपलब्ध नवीन तंत्रज्ञानासह अद्यावत संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्यात मदत करतात, पुस्तके, मासिके आणि इतर सामग्री संसाधनांच्या नवीन आवृत्त्या खरेदी करण्यात परंपरागत ग्रंथालये मागे पडू शकतात .परंतु उच्च शिक्षण संस्थांमधील डिजिटल लायब्ररी नियमितपणे डिजिटल लायब्ररी अपडेट करू शकतात.

डिजिटल ग्रंथालयची गरज

डिजिटल ग्रंथालय बदलत्या काळाची गरज बनली आहे. बदलत्या काळानुसार शिक्षणपद्धती खूप वेगाने बदलत आहे आणि या स्पर्धेच्या काळात ग्रंथालयात पण बदल झाले पाहिजे आणि म्हणून डिजिटल लायब्ररीची संकल्पना उदयास आली. वापरकर्त्यांच्या दारात गुणवत्ता-आधारित सेवा देण्यासाठी डिजिटल लायब्ररी आवश्यक आहेत. ग्रंथालयच्या प्रत्येक आधुनिक वापरकर्त्यासाठी वेळ हा एक प्रमुख घटक आहे आणि डिजिटलायझेशन हाच या समस्येवरचा एकमेव उपाय आहे.

• डिजिटल ग्रंथालय चे साहित्य जतन करणे सोपे आहे. आणि वापरायला पण सोपे आहे. डिजिटल लायब्ररीमध्ये इंटरनेटवरून विविध विषयांवरील माहिती मिळते. हे विद्यार्थी, कर्मचारी आणि संशोधकांना ई-जर्नल्स, ई-पुस्तके, डेटाबेस, वर्तमानपत्रे आणि इतर विविध स्रोतांमधून माहिती मिळण्यास मदत होते. व पुनर्प्राप्त करण्यास देखील मदत होते शिवाय, हे विद्यार्थ्यांना नवीन शिकण्याची संधी देते आणि त्यांना माहितीसह एकमेकांशी संवाद करण्यास मदत करते.

• जगात कुठल्याही ठिकाणी बसून एकाच वेळी एकापेक्षा जास्त वापरकर्त्यांद्वारे माहितीच्या स्त्रोतामध्ये प्रवेश मिळवण्यासाठी ई-संसाधनांचा वापर करता येतो. ई-संसाधने त्यांच्यामध्ये असलेल्या माहितीच्या प्रमाणामुळे, कॅम्पसमध्ये आणि बाहेर दोन्ही ठिकाणी प्रवेश करण्याच्या सोयीमुळे उपयुक्त आहेत. ई-संसाधने उच्च शैक्षणिक संस्थांमधील शैक्षणिक आणि संशोधन कार्यांसाठी वापरली जातात.

• डिजिटल लायब्ररी चे साहित्य वापरकर्त्यांना आर्थिकदृष्ट्या परवडण्यासारखे आहे. इलेक्ट्रॉनिक संसाधने मर्यादित नाहीत. ते वेब-साइट्स, ऑनलाइन डेटाबेस, ई-जर्नल्स, ई-पुस्तके, इलेक्ट्रॉनिक इंटिग्रेटिंग रिसोर्सेस, आणि सर्व फॉरमॅटमध्ये, विनामूल्य असो वा फी-आधारित आणि ऑडिओ, व्हिडियो व्हिज्युअल स्वरूपात उपलब्ध आहे.

- डिजिटल लायब्ररी मधील ई–संसाधने पटकन शोधता येतात आणि सहज सापडतात. डिजिटल रिसोर्सेस कलेक्शन हे सबस्क्रिप्शन वर आधारित असते. किंवा स्थानिक माहिती संसाधने वापरून विकसित आणि केलेले असते. काही कारणां मध्ये घरे, कार्यालये आणि इतर ठिकाणी वापरकर्त्यांद्वारे सध्याच्या माहितीवर जलद आणि सुलभ प्रवेश प्रदान करण्याची क्षमता डिजिटल लायब्ररी मध्ये आहे.
- प्रत्यक्षात प्रिंट साहित्य न देता फक्त लिंक देऊन मोठ्या प्रमाणात डिजिटल साहित्य हाताळण्यास वापरकर्त्यांना सोपे झाले आहे. डिजिटल लायब्ररी मध्ये प्रिंट प्रकाशनांसह मोठ्या प्रमाणात इलेक्ट्रॉनिक माहिती व डिजिटलाइज्ड माहिती असते. योग्यरित्या नेटवर्क केलेल्या वर्कस्टेशनद्वारे संपूर्ण माहितीचे जग पुनर्प्राप्त करण्यास सक्षम असते. इंटरनेटचा उदय आणि परवडणाऱ्या संगणकीय उपकरणांच्या उपलब्धतेमुळे इलेक्ट्रॉनिक प्रकाशनात प्रचंड मागणी वाढली आहे. ह्या सगळ्या गरजा लक्षात घेता डिजिटल लायब्ररी चे महत्त्व आणि गरजा लक्षात येतात.

• संदर्भ साहित्य आढावा (Review of Literature)

Fakir Ashraf Shah Sattar Shah and Dr. Shilpa Satish Waghchoure - 2019 -डिजिटल लायब्ररीची संकल्पना इलेक्ट्रॉनिक सिस्टीमद्वारे स्टोरेज, प्रक्रिया आणि माहिती वापरकर्त्यांचा प्रसार यावर अवलंबून आहे .डिजिटल माहितीमध्ये structured and unstructured,मजकूर,संख्यात्मक डेटा, स्कॅन केलेल्या प्रतिमा, फोटो, व्हिडिओ, ऑडिओ, ग्राफिक्स, रेकॉर्डिंग इत्यादींचा समावेश असू शकतो.सध्याचे युग हे(ICT) आयसीटीचे युग आहे .नवीन ट्रेंडसह माहिती तंत्रज्ञान वातावरणाचा अवलंब करण्यासाठी, प्रत्येक क्षेत्र आणि विभागाने त्यात नवीन उदयोन्मुख तंत्रज्ञान स्वीकारले पाहिजे .त्यामुळे ग्रंथालयाच्या बाबतीत डिजिटल लायब्ररी उदयास आली आहे.

Somvir Rathee and Sudha Kaushik 2010 - या पेपरमध्ये लेखकांनी पारंपारिक ग्रंथालयांना डिजिटलायझेशनसाठी आवश्यक असलेल्या घटकांची चर्चा केली आहे. तसेच डिजिटल लायब्ररीची व्याख्या, गरज, संसाधने, डिजिटल लायब्ररीसाठी आवश्यकता आणि डिजिटल लायब्ररीची वैशिष्ट्ये, फायदे आणि तोटे नवीन वातावरणात ग्रंथपालाच्या भूमिकेचे वर्णन करण्यासाठी देखील या पेपरमध्ये भर देण्यात आला आहे.ग्रंथालयांची संकल्पना माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे बदलली आहे .डिजिटल युगात प्रत्येक ग्रंथालय हळूहळू डिजिटल होत आहे.आजीवन शिक्षण, संशोधन, विद्वत्तापूर्ण संप्रेषण तसेच आमच्या रेकॉर्ड केलेल्या ज्ञानाचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी डिजिटल संग्रह, सेवा आणि पायाभूत सुविधा डिजिटल लायब्ररीमध्ये समाविष्ट आहेत .माहितीच्या लोकशाहीकरणाची प्रक्रियाही त्यात गुंतलेली आहे .

सारांश (Conclusion)

सध्याच्या काळात माहितीचा स्फोट झाला आहे. पारंपारिक ग्रंथालयांमधील शोध समस्या, तंत्रज्ञानाचा कमी खर्च, पर्यावरण घटक आणि नवीन पिढीच्या गरजा हे घटक गरज भासवत आहे. डिजिटल लायब्ररी मधील ई – संसाधने आणि सेवा सध्याच्या युगात अत्यंत महत्त्वाच्या मानल्या जात आहेत .डिजिटल ग्रंथालयांची ई–संसाधने आणि सेवा कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेच्या तसेच राष्ट्राच्या इमारतींच्या कामकाजात खूप महत्त्वाची भूमिका बजावत

आहेत. डिजिटल ग्रंथालयामधील उपलब्ध ई-संसाधनांचा यशस्वी आणि सर्वोत्तम वापर करण्यासाठी, संस्थेच्या ग्रंथालयाच्या अधिकाऱ्यांनी माहितीच्या इलेक्ट्रॉनिक स्रोतांचा अधिक प्रभावीपणे आणि कार्यक्षमतेने वापर करण्यासाठी नियमित अभिमुखता आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केला पाहिजेत. ज्या नवीन पिढीची माहितीची मागणी कधीच पूर्ण होत नाही त्या नवीन पिढीला डिजिटल लायब्ररीद्वारे सर्वोत्तम सेवा प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आम्ही आमच्या शैक्षणिक संस्थेच्या ग्रंथालय मधील संशोधकांना,शिक्षक, विद्यार्थी, त्यांना त्याच्या गरजा लक्षात घेऊन उच्च दर्जाची, सेवा प्रदान करण्याचा प्रयत्न करून देऊ.

संदर्भ ग्रंथसूची

1)Mahadevaiah K M- E-resources & Services and Its Importance for Users of Academic Library Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR) 2019 JETIR June 2019, Volume 6, Issue

2) Somvir Rathee and Sudha Kaushik 2010 Digital Library: Today's Need 12th MANLIBNET Annual convention "Knowledge Dissemination through Libraries and Information Centres: Sharing Vision for the Future"Conference Proceedings – November 22-24, 2010

3) https://in.pearson.com/blog/2021/09/5-main-benefits-of-digital-libraries-for-higher-education.html

4) Fakir Ashraf Shah Sattar Shah and Dr. Shilpa Satish Waghchoure ,- 2019 DIGITAL LIBRARY: SERVICES AND ITS APPLICATIONS IN THE INFORMATION AGE International Journal of Advance and Innovative Research Volume 6, Issue 1 (XXVII): January - March, 2019

5) Sharad Kumar Sonkerand Dr.K.L.Mahawar Digital Library: Processes, Services, Challenges and Opportunities https://core.ac.uk

6) Dr.Pratibha Varade : Digital Library Services Research Journey International E Research journal May 2021 175-178

7) Justina N. Ekere ,Charles O. Omekwu and Chidinma M. Nwoha 2016-USERS' PERCEPTION OF THE FACILITIES, RESOURCES AND SERVICES OF THE MTN DIGITAL LIBRARY AT THE UNIVERSITY OF NIGERIA, NSUKKA DigitalCommons@University of Nebraska – Lincoln, Library Philosophy and Practice (e-journal)